

- Özer Ergenç, *Osmanlı tarihi yazıları: Şehir, toplum, devlet*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, 506 s. Değerlendiren: Hasan Karataş*

Özer Ergenç Osmanlı şehir tarihçiliği dendiğinde ilk akla gelenlerden biridir. 1974'te "16. yüzyılda Ankara ve Konya şehirlerinin karşılaştırılması" ile başlayan Ergenç'in tecrübesi, araştırmacı, yazar ve tez danışmanı sıfatlarıyla Osmanlı coğrafyasının pek çok şehrine uğramış ve arkasında bir ekol bırakmıştır. Bu akademik seyrin araştırmacı ve yazar kısmının dökümü olan bu eser, bize hem yazarın tarihçi olarak evriminin izleğini vermektedir hem de kitabın sunuş kısmında kendisinin mütevaciane ifade ettiği gibi Osmanlı şehir tarihçiliğinin 20. yüzyıldaki inkişafı hakkında önemli bir belge özelliği taşımaktadır.

Konferans bildirimleri, akademik makaleler ve kitap bölümleri ve muhtelif bağlamlarda konuşmaları içeren toplam otuz dört çalışmayı içeren kitap tematik bir biçimde sırasıyla dört ana bölüme ayrılmıştır. Bu bölümler *Tarih Yazımı-Yöntem-Kaynaklar*, *Şehir Yazıları*, *Ekonomi ve Maliye*, *Yönetim ve Toplum Düzenidir*. İlk kısım tarihçilik mesleğinin icrası, sorunları ve Türkiye'deki durumu hakkında değerli yazıları haizdir. Osmanlı şehirlerinin ana öğelerinden bazılarının çeşitli şehirler özelinde incelemelerinin bulunduğu ikinci kısım ise Ergenç'in araştırmacı kimliğinin en güzel örneklerini sunmaktadır. Üçüncü kısımda Ergenç 17. ve 18. yüzyıllarda devlet ve toplumun eş zamanlı ve iletişim hâlinde dönüşümlerini mali ve ticari pratikler üzerinden aktarmaktadır. Son kısım ise Osmanlı'da sosyal düzenin idamesine matuf çabaları merkez-çevre, idareci-reaya, ve eşraf/ayan-toplum-devlet ilişkileri çerçevesinde ele almakta ve bu mevzuların izahı için arşivleri adres göstermektedir.

Ergenç'in makaleleri rahat okunmakta; organizasyonu ve argümanı kolay takip edilmektedir. Yazar en girift mevzulari bile metin için tutarlılık ve disiplinden sapmadan vazih bir biçimde ifade etmektedir. Metinlerin vazedildikleri bağlamın çeşitliliğinin tabii gereği olarak içeriklerin akademik tonu baştan sona tutarlı seyir izlememektedir. Neticede Ergenç'in San Diego'da sosyal bilimcilerin arasında kullandığı akademik jargonu Bursa'da bir özel okulun düzenlediği sempozyumda da kullanmasını beklemek akıl dışı olurdu. Fakat metinler aşağı yukarı benzer bir düzene içinde yazılmıştır. Ergenç öncelikle konunun ana terimlerini ve hâlihazırdaki çalışmaları özetlemekte; ardından kendi araştırmalarını sunmakta ve sonuç kısmında bu araştırmalar üzerinden var olan literatürü ve kuramsal yaklaşımları kritiğe tabii tutmaktadır. Ergenç okuyucuya sunduğu tarihsel olgu ve olaylardan genel tipolojilere ve kuramlara çıkarım yaparken temkinli ve eleştirel davranmaktaysa da tamamen amprik/hikâyeci tarihçiliğe de düşmemektedir. Kendi ifadesiyle, yazar hem belgelerdeki "rakamlarla bize intikal

* Assist. Prof., University of St. Thomas, Department of History.

etmiş dünyanın arkasında, koşullara göre değişiklik gösteren uzlaşmacı bir dünyanın bulunduğu(nu)" (s. 439) okuyucuya ihsas etmekte hem de onları "moda çözümlenemeyen" (s. 33) tehlikesine karşı ihtar etmektedir.

Genel olarak tarihçilik mesleği ve özelde ise Osmanlı tarihçiliği üzerine olan ilk kısımdaki (*Tarih Yazımı-Yöntem-Kaynaklar*) sekiz metin, dört ana tema üzerinde yoğunlaşmıştır: Kaynaklar, teoriler, olgu çalışmaları (*case studies*) ve Osmanlı şehir tarih yazımı. Osmanlı tarihinin en önemli kaynağı olan devlet arşivlerinin tarihini, geçirdiği önemli evrelerle veren Ergenç, bir tarihçinin arşivden öncelikle belgelerin iyi muhafazasını, sonra da erişilebilir bir şekilde tasnif edilmelerini beklediğini söylemektedir. Özellikle ikinci mevzuda sıkıntılı olan Osmanlı arşivlerinin, Osmanlı tarihçilerinde ya belge fetişizmi yahut da tam aksini yani yetersiz belgelerle büyük çıkarımlar yapma hastalığını doğurduğunu teşhis eden Ergenç daha erişilebilir bir Osmanlı arşivi için tasnif önerileri vermekte ve arşive özel bir sözlüğün hazırlanması gerektiğini hatırlatmaktadır. Yine muhtelif makalelerde yazar Osmanlı belgelerinin mukayeseli kullanma gereksimini (örn: 18. yüzyılda maliye belgelerinin şerhiye sicilleri ile karşılaştırılması, s. 4) ve belli belge koleksiyonlarının sınırlarını (örn: tahrirlerin şehir tarihlerini anlatırken durağan bir portre çizmeleri, s. 17-19) örnekleriyle sunmaktadır. Ergenç ayrıca eldeki kaynakların Osmanlı tecrübesini her kuramsal çerçeveye aynı rahatlıkla yerleştir(e)mediğinin de altını çizmektedir. Art arda iki makalede şehir tarihçiliği ve İslam şehri üzerine var olan teorileri ve çalışmaları değerlendiren yazar, bu teorilere Osmanlı/Türk şehirciliği pratikleri üzerinden ciddi eleştiriler getirmektedir. Osmanlı tarihinin evrensel boyutlarını teslim etmekle beraber yazar özellikle günümüz tarihçilerinin "moda çözümlenemeleri" Osmanlı tarihine tatbikte acul davrandıklarını belirtmiştir. Diğer yandan yazar o ana dek yapılan şehir etütlerinin ve olgu çalışmalarının da pek çoğunun münferit ve bir bütünlüğe götürmeyen nitelikte olmasından da rahatsızdır (s. 16). Özetle Ergenç için Osmanlı tarihçiliği ayakları sağlam bir şekilde yerel kaynaklarda olduğu sürece evrensel kuramlarla eleştirel bir ilişkiye girmekten çekinmemelidir. Bunu Türk tarihçiliğinde en mükemmel şekilde yapabilen de Halil İnalçık'tır. Bu kısmın son makalesinde (*Halil İnalçık neden büyük?*) Ergenç yukarıda özetlenen fikirlerini İnalçık'ın ve aynı zamanda 20. yüzyıl Türk tarihçiliğinin serüveninden örneklerle açıklamaktadır. Yazara göre İnalçık büyüktür çünkü (i) ulusal bir kurumda yetişmiş ve uluslararası camiada ün yapmıştır; (ii) aynı şekilde özgün ve yerli kalarak mesleğin evrensel icaplarını bihakkin yerine getirmiştir; (iii) yöneme katkıda bulunmuştur.

Kitabın ikinci kısmında (Şehir Yazıları) Ergenç başta Ankara olmak üzere, Konya, Bursa ve Edirne şehirlerinin 16. ve 17. yüzyıl tarihlerinden hareketle yukarıda tarif ettiği tarihçiliğe spesifik örnekler getirmiştir. Bu kısımdaki sekiz metnin hemen hepsi aynı üç aşamalı bir planı izlemektedir; (i) Batı literatüründe İslam şehri tipolojisinin tanımı, (ii) bu tanımlara cevaben yahut onlardan hareketle yapılmış Osmanlı-Türk şehri çalışmaları, (iii) yazarın çalıştığı örnekten hareketle varılan tipolojiye katkıları veya eleştirileri. Bu sonuncu aşamada yazar bazen detaylı bir muhasebeye girerken bazen de makalenin sonuç kısmında genel teorilere üstünkörü bir gönderme ile yetinmiştir.

Bu farklılığın ana nedeni metinlerin bir kısmının hakemli dergilerde basılmış makaleler diğerlerinin ise değişik konferanslarda sunulan tebliğler olmasıdır. Ergenç'in eleştirileri odağında; var olan tipoloji içinde İslam şehirlerine atfedilen iki temel eksik yani kısmen otonom yerel kurumlar ve kentlilerde kolektif politik/medeni bilinç bulunmaktadır. Bu eleştirileri yaparken aynı zamanda yazar bir Türk-İslam şehri tipolojisinin hatlarına da katkı yapmaktadır. Bu çabada Ergenç'in ana kaynağını ise çoğunlukla şeriyeye sicilleri oluşturmaktadır. İlk üç makale Osmanlı kentinin ana öğeleri (mahalle, esnaf örgütü ve yönetim kurumları) üzerine genel çalışmaları içermektedir. Ergenç'e göre Osmanlı şehirleri "birbirleri arasında organik bir bağlantı olmayan parçaların düzensiz yığını" değildir (s. 87). İmparatorluk güçlendikçe Osmanlı şehirinde mahalleler arasında geçişlilik artmıştır. Mahalle organizasyonu etrafında kolektif bir kimliğin oluşumu ise merkezî otoritenin mahallere yüklediği şeri ve kanuni yükümlülükler ve yerel ihtiyaçlar arasında oluşan dengenin mahsulüdür. Buna en güzel örnek ise bir sosyal yardımlaşma fonu vazifesi gören *avarız akçası vakfıdır* (s. 81). Aynı minvalde Ergenç, şehirliğin temsilcisi olarak eşraf ve ayanın ve esnaf örgütlerinin merkezî otoritenin şehirdeki uzantısı olan bey ve kadı ile münasebetleri üzerinden yine Türk-İslam kenti tipolojisine dair şu çıkarımda bulunmaktadır: Osmanlı kentinde, İslam şehri tipolojisine atfedilen politik/medeni bilinç ve kısmen otonom yerel kurumların eksikliği söz konusu değildir.

İkinci kısım Ankara'nın 16. yüzyıl ortalarını takiben yüzyıl içinde sosyal yapısı, yerleşim durumu ve iktisadi tarihi üzerine, çoğunlukla Ergenç'in doktora tezinde yaptığı çalışmalara dayalı üç makale ile devam etmektedir. Ergenç Ankara Hisar'ndan başlayarak seyyahların resmettiği kenti kuşatan duvarlar, şehrin yol sistemi, çarşıları, mahalleleri, fiziki ve demografik yapısı, toprak rejimi, üretim, özellikle ihtisastlaştığı sof dokumacılığı organizasyonu, ticaret hacmi ve ağları, yabancı tüccarlar ve kahvehaneler ile renkli hayatı, önemli idari, hukuki, eğitim ve dinî binaları üzerine detaylı bir şehir portresi çizmektedir. Son iki makalede ise Bursa ve Edirne örneklerine geçen yazar Bursa'da Osmanlı şehrinin nevişahsına münhasır bir ögesi olan *suk-i sultani* ve buna bağlı çarşı düzenine yoğunlaşmakta, Edirne'nin de az çalışılmış bir dönemi olan 17. yüzyıl sonlarındaki demografik yapısını Başbakanlık arşivindeki nüfus kayıt defterlerinden irdelemektedir. Ergenç'e göre Bursa ve Edirne, hem nüfus dağılımları hem de fiziki yapıları bakımından Osmanlı şehri tipolojisine uygundur.

17. ve 18. yüzyıllarda dünya düzeninin değişimini ve bu değişime ekonomi ve maliye alanlarında, Osmanlı devlet ve toplumunun gösterdiği tepkileri irdeleyen üçüncü kısımda, toprak mülkiyeti/vergilendirme ve sanayi/ticaret olmak üzere iki ana mecrada yazılmış sekiz metin bulunmaktadır. Ergenç "post-klasik" dönem adını verdiği bu iki yüzyılda Osmanlı toprak mülkiyeti ve üretim rejimini etkileyen en büyük amilin, Avrupa'nın Sanayi Devrimi neticesinde hammadde ihtiyacının had safhaya ulaşması ve bununla ilintili olarak Osmanlı mülkünde tarımın hızla ticarileşmesi olduğunu ifade etmektedir. Ergenç'in bu süreç içinde altını çizdiği bir başka önemli husus ise Osmanlı devlet ve toplumunun bu değişimlere adapte olurken verdikleri tepkilerin ve geçirdikleri dönüşümlerin bir sonraki yüzyılda Osmanlı modernleşmesi ve Batılılaşmasının

zeminini hazırladığıdır. En büyük kaynağı mahkeme kayıtları olan Ergenç'in büyütecinin altında her zaman olduğu gibi taşra şehirlerinde reaya ve elitin adaptasyon çabası vardır. İlk dört metnin konuları para politikası, toprak mülkiyeti düzeni ve tarımsal üretim pratikleridir. Bu konuların incelendiği çerçeve ise devlet-dirlik sahibi-reaya üçlüsünün Avrupa ekonomisinin günbegün artan hegemonisi karşısında birbirleriyle olan etkileşimidir. İlk makale 1584 ve 1600 devalüasyonlarının topluma yansımalarının Ankara şeriyeye sicillerinden tesbitidir. Bu makalenin sonunda Ankara'da akçanın durumu üzerinde detaylı bir tablo mevcuttur. Sonraki üç metin yine bu dönemde tımar sisteminin tedrici feshi sürecinde yaygınlaşan iki tür toprak mülkiyeti/kullanımı uygulamasıdır: serbest dirlikler ve *müzaraa/mübaraa*. Hanedan ve kapıkulu sistemi mensupları ile diğer yüksek dereceli memurlara verilen serbest dirlikler üzerine yapılan çalışmalarda ihmal edilen mali-iktisadi boyutu Ergenç Ankara ve Bursa özelinde incelemiştir. Bu incelemelerin vardığı sonuç yaygınlaşan serbest dirliklerin idari birimlerin sınırlarını aşan yapay mali/iktisadi üniteler oluşturduğu ve bu ünitelerin yüzyılın getirdiği dönüşümlere karşı devlete bir esneklik kazandırdığıdır. Yazar toplum ve devletin bu dönüşümlere diğer cevabını ise başka bir makalede *müzaraa* ve *mürabaa* pratikleri üzerinden incelemektedir. Bu iki pratik, İslam coğrafyasındaki *mudarebe* (silent partner) usulüne benzemektedir. *Müzaraada* çiftçi çift akçesi ya da çift tedariki adı verilen tohum ücreti yahut nakit para karşılığında ürününü paylaşmaktadır (s. 249). *Mürabaada* ise borcunu ödeyemeyen çiftçi kendi toprağında işçi yahut ortak olarak çalışmaktadır (s. 253). Bu iki uygulama daha önce seyrek de olsa gözlenmektedir ve 18. yüzyılda yaygınlaşmaya başlamıştır. Konya şeriyeye sicillerinden örnekleri verilen bu iki uygulama Ergenç'e göre, Osmanlı düzeninin klasik uygulamalar çerçevesinde kalarak 17. ve 18. yüzyıllarda ortaya yeni çıkan ihtiyaçlara verdiği cevaplarıdır.

Bu kısmın kalan dört metni ise Ergenç'in doktora çalışmasının bir nevi devamı niteliğindedir. Doktora tezinde 16. yüzyıl sonlarında Ankara'da sof kumaşı üretimini ve ticaretini inceleyen Ergenç, bu metinlerde ise sofun 17. ve 18. yüzyıllardaki serüveninin izini İzmir üzerinden İngiltere'ye kadar sürmektedir. Bu dönemde mamul bir meta olan sof kumaşını kara yoluyla ihraç eden Ankara üreticileri, Avrupa'daki Sanayi Devrimi sebebiyle tedrici olarak yarı mamul tiftik ipliğine ve hammadde olarak tiftiğe dönmektedir. Bu dönüşümle eş zamanlı olarak da Batı'ya açılan bir liman kasabası olan İzmir'in önemi artmakta ve bu iki kent arasında yeni bir ticari hat oluşmaktadır. Bu iki kent arasında oluşan ticari ilişki aslında Ergenç'in Osmanlı ekonomisinin yeni ortaya çıkan Avrupa merkezli dünya ekonomisine eklenmesine dair de pek çok gözlem yapmasına izin vermektedir. Bu gözlemlerin başlıcası, Osmanlı ekonomisinin yeni dünya sistemine entegrasyonunun zannedildiğinin aksine üretim artışı ile değil, Osmanlı imalat sanayisinin girdisi olan yarı mamul (tiftik ipliği) ve hammaddenin, doğrudan Batı ekonomisinin girdisi hâline gelmesi ile olduğudur (s. 307-308). Ergenç'in bu gözlemleri yaparken dayandığı iki ana kaynak vardır: Maliye kayıtları (mukataa defterleri) ve şeriyeye sicilleri. Şeriyeye sicillerinde İzmir-Ankara hattının en önemli yansıması Ankara'da üretilen tiftik ipliğine "İzmir harcı iplik" yahut "İştirası Ankara, mübayaası İzmir'e mahsus olan iplik"

adı verilmesidir (s. 303). Ticaret yollarının değişimine ise devletin tepkisi çıkar bacı adı verilen ve iplikten alınan vergidir. Bu verginin mukataa gelirlerindeki oranı, Ergenç'e göre Ankara tekstil sanayisinin dönüşümünün en önemli göstergelerinden birisidir. Bu iki kent arasındaki ilişkinin Ankara'da yaşayan bir İzmirli tarafından incelenmesi ise Ergenç ve çalıştığı malzeme arasında hoş bir paralellik olmuştur.

Derlemenin son kısmı (*Yönetim ve Toplum Düzeni*) temelde merkez-taşra/devlet-birey ilişkisi merkezli mikrotahlillerden ve genel denemelerden oluşan on iki metni içermektedir. Ergenç'in bu kısımda ana kabulü Osmanlı toplumunda birey ve devlet arasında -günümüzün moda tabiriyle- bir *yönetişim* modeli olduğu ve bu dairede imparatorluğun uzun ömrü boyunca ikisinin de birbirini tekrar tekrar tanımlayıp dönüştürdüğüdür. İlk dört metinde Ergenç Osmanlı devlet teşkilatının merkezde ve taşrada örgütlenmesini ele almıştır. İlk metin hikâyeci bir üslupla Osmanlı'nın klasik düzenini, ikinci metin şerhiye sicillerinden Nişancı Hamza Paşa (ö. 1605-1607)'nın hayatını, üçüncü metin kapıkulu sisteminin klasik dönemde merkezi çevreyle nasıl güçlü bir şekilde bağladığını ve dördüncü metin bu bağın 17. yüzyıldan itibaren ne şekilde zayıfladığını ve dönüştüğünü incelemiştir. Bu dönemdeki dönüşümlerin Ergenç'e göre en büyük nedeni vergilendirmede tımdardan iltizama geçilmesidir. Bu değişimin neticesinde taşra yönetiminde önce bey ve mütezim arasında iki başlılık oluşmuş ve sonra da "zincirleme havale yoluyla fiili yetkilerin taşralı nüfuzluların eline geçmesi" ile güçlü bir ademimerkezileşme husule gelmişti (s. 381-82). Bu sürecin galipleri olan taşra kurumları ve ileri gelenleri, yani esnaf örgütleri ile eşraf ve ayan bir sonraki üç makalenin konusunu oluşturmuştur. Önce ayan yüzyılı olarak bilinen 18. yüzyılın öncesinde ayanların durumlarını ve vazifelerini Ankara, Bursa ve Konya şerhiye sicillerinden tesbit eden Ergenç, bir sonraki makalede ayanların 18. yüzyılda taşrada ifa ettikleri görevleri ve konularını detaylandırmaktadır. Eşraf ve ayanın çoğunluğunun mensup olduğu esnaf örgütleri Ergenç'in bu mevzudaki son makalesinin konusudur. Yazara göre bu örgütler İslami yönetim teorisinin temeli olan devletin reyaya adalet ile muamele etmesi yükümlülüğünün taşrada gerçekleşmesinde aracı vazifesi görmektedirler. Bu teorinin uygulanmasında Ergenç için en büyük etmen ise devlet ve toplum arasında sürdürülebilir bir yönetim modeli ve üzerinde uzlaşmış devlet/birey tipolojisi yatmaktadır. Bu ideal insan tipini ve yönetişimin uygulanmasını Ergenç bu kısmın kalan makalelerinde belgelerdeki tabirleri derin tasvir (thick description) yaklaşımıyla ele almaktadır. Mesela Ergenç belgelerden, aidiyetleri belirli ve toplumun kalanı tarafından "rıza ve şükran" ile kabullenilmiş bir ideal insan tipi çıkarımı yapmaktadır (s. 425). Bu ideal insan tipi anlayışının da 19. yüzyıldaki krizini ele almaktadır Ergenç. Yine belgelerdeki *enfa*, *elyak*, *cemm-i gafir*, *cemm-i kesir* gibi tabirler üzerinden Osmanlı'da devlet, birey ve toplumdaki taifeler gibi diğer sosyal üniteler arasında yaratılan uzlaşma modelinin izlerini sürmektedir. Ergenç'e göre belgeler devlet-birey-toplum ilişkisine dair fikirler verebilir ve bu ilişkinin dönüşümü üzerinden de Osmanlı tarihi ve arşivi yeniden dönümlendirilebilir. Bir sonraki makalede bu mevzuya yönelen yazar, kitabın son makalesinde ise Osmanlı klasik düzeninin statikliğinin bilimin gelişmesine engel

olduğuna örnek olarak sağlık bilgisinin üretimi ve nesilden nesle aktarımını kısıtlayan *hırfet* düzeninden bahsetmektedir.

Elbette ki toplam otuz dört irili ufaklı metinden oluşan kitabın akademik kritiği hem bu kısıtlı tanıtımda imkânsızdır hem de yazara haksızlık olacaktır. Zira kitabın derleme olması sebebiyle baştan sonra tek ve tutarlı bir argüman örgüsünü tespit etmek güçtür ve yazarın böyle bir kaygısının olması da gerekmemektedir. Kitabın içinde tablolar ve sonunda şahıs adları ve kavramlar için üç dizin dikkatli bir biçimde hazırlanmıştır. Bunların yanı sıra kitabın içeriğini oluşturan makalelerin kronolojik bir sıralaması eklenmesi, yazarın akademik ilgilerinin nasıl bir seyir izlediğine dair okuyucuya bilgi verecek güzel bir katkı olabilir. Ayrıca kitabın dört tematik bölümünün her birindeki içeriğin ne tür bir kaygı ile sıraya konulduğu açıklanmamıştır. Bu noktaya dair kitabın yahut her bölümün başında kısa bir açıklama okuyucuya yön vererek sunuş kısmında konulan amaca daha iyi hizmet edebilirdi. Benzer şekilde metinlerin hazırlanması ve okuyucuya takdimi noktasında birkaç küçük dikkatsizlik göze çarpmaktadır. Mesela ilk bildiri ve son kısmın altıncı metninin ne zaman ve nerede yazıldığı yahut sunulduğu bilgisi mevcut değildir. Ya da ilk bölümdeki metinlerin bir kısmında -mesela Halil İnalıcık ile ilgili olan makalede- alıntılanan kaynaklar sayfa numaraları ile belirtilmemiştir. Benzer şekilde dikkatli bir redaksiyona ihtiyacı ihsas ettiren birkaç hata bulunmaktadır [Örneđin Ergenç'in itiraz ettiği tesbit, Halil İnalıcık'ın "kuru, dar bir belgeciligin" mi (s. 52) yoksa "bölgeciligin" mi (s. 59) cenderesinde olduğudur? Ya da 117. sayfada yarım kalan ve sonra tekrar edilen ilk üç satır vardır].

Tabii bu stilistik noktaların bu derlemenin kıymetini ciddi bir şekilde eksiltmediğini teslim etmek ve şehir tarihçiliğinin en yetkin isimlerinden birinin eserlerini topladığı için Tarih Vakfının bu çalışmasını takdir etmek gerekmektedir.